

‘हरमेखला’— एक परिचय

कृष्णाप्रसाद भट्टराई

ग्रन्थनाम	— हरमेखला
ग्रन्थकार	— ‘माधुक’ धीरसहाय पण्डित
ग्रन्थरूप	— पद्यात्मक
ग्रन्थसंख्या	— पन्ध्र सय
विषय	— आयुर्वेदप्रधान विविध
भाषा	— प्राकृत
रचनास्थल	— चित्रकूट
रचनासमय	— विक्रमको नवौं शताब्दी

‘हरमेखला’ आयुर्वेदप्रधान विविधविषयविभूषित एउटा ग्रन्थको नाम हो, यो प्राकृत भाषामा लेखिएको छ र पद्यमय छ, यसका सबै श्लोक आर्याछिन्दमा छन्, संख्यामा यी चौधसय चानचुन पुग्दछन् र जसभित्र जम्मा साढे बाह्र सयभन्दा बढी रोजा रोजा विभिन्न अनुभूत योगहरू छन् । यसका जम्मा सात परिच्छेद छन्, प्रत्येक परिच्छेदका आफ्नै अलग विषय छन् जो अत्यन्त आकर्षक एवं महत्वपूर्ण छन् । आकारमा त्यति ठूलो नभए तापनि यसमा धेरै प्रकारका विषयहरूको समावेश भएकोले यो सारै उच्च कौटिको कृति हुन गएको छ । यसको रचना प्रौढ तथा उत्कृष्ट छ र वर्णनशैली मनोहर छ । निरर्थक, सन्दिग्ध वा अनावश्यक शब्दले यसमा प्रवेश पाएका छैनन्, बीचबीचमा आकलङ्कल पनि आएका उपमा र दृष्टान्तका चुटुकिला टुक्राहरूले गर्दा यसको शृंगार अझ बढेको छ र यो

सहृदयहरूका हृदयको कण्ठहारै भन्न सुहाउने छ । हुन पनि यसका सबै नै प्रयोगहरू एकसे एक रत्न जस्ता छन् । यसैले आफ्नो यस अद्भुत कृतिलाई ग्रन्थकारले हरमेखला अर्थात् ‘महादेवका कटिको सूत्र’ भन्ने नाम दिएका हुन् । किनभने सारा जगत्का सारा शास्त्रका सारा ज्ञान, विज्ञान एवं विद्याका परम गुरु, विश्वका मूल आचार्य महादेव नै हुनुहुन्छ, जो हाम्रा यहाँ पनि ‘पशुपतिनाथ’ नामले विराजमान हुनुहुन्छ र यसको आदिमा ग्रन्थकारले सर्वप्रथम उहाँकै नाम लिएका छन् । जुनसुकै ग्रन्थ लेख्ता पनि आदिमा मंगलसूचक अथवा मंगलार्थक शब्द वा पदको प्रयोग गर्ने वा आफ्ना इष्टदेवताको नाम स्मरण गर्ने हाम्रो प्राचीन परंपरा छ, तदनुसार यसमा पनि लेखकले सर्वप्रथम ‘पशुपति’ र ‘शैलसुता’ शब्दको प्रयोग गरेर सर्वमंगलमय श्री महादेव पार्वतीको उल्लेख गरेका छन् । उनी भन्दछन्—

‘पार्वतीका कपोलको लावण्यले गर्दा कान्ति झन् दोबर बढ्न गएको अतएव आश्चर्य चकित भएका प्रमथगण-हरूले बारंवार हेरिएको महादेवका माथको ‘चन्द्ररेखा’ क्या धन्य छ ! सर्वोत्कृष्ट छ ।’ यसमा लेखकले ‘चन्द्रलेखा’ लाई मुख्य उद्देश्य रूपमा लिएर महादेव पार्वतीलाई अर्धनारीश्वरको रूपमा स्मरण गरेका छन् । यसबाट प्रस्तुत ग्रन्थका लेखक ‘माधुक’ शैव रहेछन् भन्ने पनि ज्ञात हुन्छ, किनभने कसैले पनि ग्रन्थका आदिमा उल्लेख गर्दा आफ्नो इष्टदेवलाई छोडेर अरुको गर्दैन । फेरि यिनले आफ्ना गुरुलाई शिवजीका आराधक भनेर यहाँ स्पष्ट भनेका पनि छन् । यसबाट पनि उक्त कुराको राम्रै पुष्टि हुन आउँछ । यसरी पहिलो श्लोकमा ग्रन्थकारले ‘शशिलेखा’ शब्दलाई मुख्य उद्देश्य रूपमा लिएर जो वस्तुनिर्देशरूप मंगल गरेका छन् । त्यसको अर्को एउटा गूढ तात्पर्य पनि छ । यहाँ शशीको अर्थ चन्द्रमा र लेखाको अर्थ रेखा वा कला भन्ने हुन्छ । सोझै अर्थ गर्दा शशिलेखा शब्दबाट महादेवका शिरमा सूक्ष्म रेखारूपले रहेको ‘चन्द्रकला’ भन्ने बुझिन्छ, तर वास्तवमा यसबाट अरु कुराका पनि संकेत पाइन्छ । चन्द्रमा सम्पूर्ण ओषधिका राजा मानिएका छन् । यिनको किरण अमृतमय छ । राजाले प्रजाहरूको पालन गरे झैं चन्द्रमाले जडीबूटी ओषधि-हरूको पालन गर्दछन् । यस ग्रन्थमा आयुर्वेद विषय प्रधान भएको र यसका जन्मजसो योगहरूमा प्रायः जडीबूटीहरू नै प्रयुक्त हुने हुँदा जडीबूटीका राजा चन्द्रमाको र उनका अमृत किरणको शुरूमै उल्लेख गरिएको हो । यसका अतिरिक्त शशिलेखाको यहाँ अर्को अर्थ पनि छ । शशिलेखा, चन्द्रलेखा, सोमराजी सब एकै अर्थका पर्यायवाची शब्द हुन् । सोमराजीको मुख्य अर्थ वैद्यक ग्रन्थमा ‘बाकूची’ मानिएको छ । कुष्ठरोगको चिकित्सामा बाकूचीको महत्वपूर्ण प्रयोग छ । गलित-कुष्ठका मारले विकृत भएका व्यक्तिहरूमा पनि यथा-समय बाकूचीको समुचित प्रयोग हुन सकेमा यसले रोग-लाई निर्मूल गराएर रोगीलाई लावण्यप्रदान गर्दछ भनेर सबैले मानेका छन् । त्यसैले ग्रन्थकारले आफ्नो ग्रन्थमा प्रमुख विषयको रूपमा प्रचुर मात्रामा आउने जडीबूटी-

हरूको संकेतका निमित्त पनि उपलक्षण रूपमा शशिलेखा शब्दको प्रयोगद्वारा यहाँ बाकूचीको निर्देश गरेको बुझिन्छ । यसै गरी ‘शैलसुता’ मा आएको शैल शब्दबाट जडीबूटीहरूका घर हिमालयको, लावण्य शब्दबाट पछि दिइने सौन्दर्यवर्धक योगहरूको पनि यस श्लोकमा संकेत पाइन्छ ।

यसमा ग्रन्थकारले आफूलाई भिल्लमालपुरका निवासी र माघ कविका कुलकलभ भनी लेखेका छन् । यो भिल्लमालपुर भन्ने ठाउँ मभवतः चित्रकूटको क्षेत्र-भिन्न वा आसपासमा कतै भएको हुनुपर्दछ । यस कुराको संकेत ‘चित्रकूटमा यो ग्रन्थ लेखिएको हो’ भन्ने यसै ग्रन्थका अन्त्यको एउटा उल्लेखबाट पाइन्छ, उक्त उल्लेखमा “धरणीवहराहको राज्यमा ‘कविमण्डनतनय माधव’ का छोरा माधुकले चित्रकूटमा हरमेखलाको रचना गरे” भन्ने लेखिएको छ । यसबाट ग्रन्थकारका पिताका नाम माधव रहेछ, भन्ने पनि ज्ञात हुन्छ । यस ग्रन्थको एउटा उत्कृष्ट संस्कृत टीका पनि छ । यसमा टीकाकारको सम्बन्धमा विशेष केही देखिँदैन, खालि ‘व्युत्पन्न व्यक्तिहरूले मात्र बुझ्ने अरूले राम्रो नबुझ्ने भएकोले यसको टीका लेखिएको हो’ भनेर विक्रम संवत् ८८७ को माघ सप्तमीका दिन टीका लेखिसकियो’ भन्ने सम्म एउटा पुस्तकको अन्त्यमा लेखिएको पाइन्छ । टीकाको आरम्भमा मूलमा झैं चन्द्रशेखर महादेवको मङ्गलाचरण गरिएको र ‘उर्को अनुग्रहले हरमेखलाको अर्थ स्पष्ट गर्न लागेको’ भन्ने उल्लेख भएकोले यो टीका लेख्ने पनि मूलकार नै हुन् भन्नु यहाँ उपयुक्त देखिन्छ । यसरी यिनै उल्लेख र तर्कका आधारमा ग्रन्थकारका समयको पनि कल्पना गरिएको हो ।

ग्रन्थकारले जसरी आफूलाई माधकविका सन्तान भनी लेखेर आफ्नो विद्वद्धरानाको परिचय दिएका छन् । त्यसै गरी उनले आफ्नो उत्कृष्ट गुरुपरंपराको पनि उल्लेख गरेका छन् । उनले आफूलाई स्वनाम-ख्यात सर्वसिद्ध विद्वान् मूलदेवका वंशज दुर्गय वा दुर्जय भट्टका शिष्य बताएका छन् । यी मूलदेव धुरन्धर विद्वान्, सकल विद्यामा पारंगत, सारा सिद्धिका खानि,

धूर्तहरूका अधिराज र रुद्रका प्रियपात्र भक्त थिए भन्ने कुरा यिनं ग्रन्थकारका लेखनीबाट र सिद्धना-गार्जुनहरू जस्ताले आदरसाथ गरेका उल्लेखबाट अवगत हुन्छ। क्षेमेन्द्रले र सोमदेवले त यिनका बारेमा एउटा निकै रोचक कथाको उल्लेख पनि गरेका छन् जसमा नेपालको शिवपुर भन्ने शहर (जसको खंडहर संबवतः वर्तमान शिवपुरीको अधित्यकामा कर्त हुन सक्तछ)। त्यहाँका राजा यज्ञकेतु उनकी राजकुमारी, वसन्तको जात्रा, कान्तिपुर जात्राको अवसरमा हात्तीको उपद्रवले गर्दा ब्राह्मण युवकको राजकुमारीसंग क्षणिक संपर्क, आशंक, धूर्तताको बलले राजकुमारी नै हत्याउनु आदिको उल्लेख पाइन्छ। यिनं मूलदेवको वंशमा जन्मेका दुर्जय भट्ट प्रस्तुत ग्रन्थकारका गुरु थिए। यिनका इशारामा सारा सिद्धि नाचतथे। यसै प्रसंगमा ग्रन्थ-कारले केही स्थलहरूको र कतिपय राजारजाँटाहरूको उल्लेख गरेका छन्। यी दुर्जय भट्टले विरजनगरमा उन्मत्तकेसरी राजाका अगाडि विद्याधरहरूका लोकमा आउने जाने गरेर सबैलाई चकित पारिदिएको, जयनन्दि भन्ने क्षपणकसंग विवाद हुँदा झोक्किएर बल्लभ नरेन्द्रका अगाडि तेस्रो नेत्र खोलिदिएको, चित्रकूटमा जयवराहलाई आकाशमा अप्सरा सिद्ध यक्षहरूका जमात धमाधम नाचिरहेका देखाइदिएको, विग्रहतुङ्गलाई उहिल्यै मरिसकेकी प्रियतमा प्रत्यक्ष देखाइदिएको आदि अचिन्त्य अलौकिक घटनाहरूको उल्लेख ग्रन्थकारले गरेका छन्। यहाँ उल्लिखित यी स्थल र व्यक्तिहरू सबै ऐतिहासिक अनुसन्धानका विषय भएका हुनाले र यहाँ तिनको प्रसंगसमेत नहुनाले तिनका बारेमा म यहाँ विशेष केही भन्न चाहन्न।

अब यसरी वंशपरंपरा र गुरुपरंपरा दुवै उत्कृष्ट भएका भाग्यशाली लेखकको यो अनुपम कृति यसको रचनाशैली र यसमा जति कुरा देखाइएका छन् तिनको आद्योपान्त विचार गर्दा यी ग्रन्थकार अलौकिक प्रतिभाशाली एवं विविध विषयका निष्णात थिए र यिनको प्रतिभा सर्वतोमुखी थियो भन्ने स्वतः प्रमाणित हुन आउँछ,। यिनी तन्त्र, आयुर्वेद, साहित्य, रत्न-शास्त्र, कामशास्त्र, धूर्तविद्या, भूतविद्या, सिद्धविद्या,

संगीतविद्या, वनस्पतिविद्या, पाकशास्त्र, कृषिशास्त्र, गन्धशास्त्र, रसायनविद्या, इन्द्रजाल आदिका उच्चकोटीका मर्मज्ञ विद्वान् एवं कुशल प्रयोक्ता थिए भन्ने समेत सिद्ध हुन्छ।

विषयको दृष्टिबाट यो ग्रन्थ समाजलाई यति उपयोगी र महत्वपूर्ण छ कि यसको मुकाबिलामा शायदै अरु कुनै ग्रन्थ आउन सक्लान्, यसमा ग्रन्थकारले सारातिरबाट संग्रह गरेर एउटै ग्रन्थमा संसारभरका अमूल्य रत्न खचाखच भरिदिएका छन्। यसबाट मानिसले धर्म, अर्थ, काम, यश, जीवन सब प्राप्त गर्न सक्तछ। यसले काम नपाउनेलाई काम दिन्छ। बेइलमीलाई इलम सिकाइदिन्छ। बौद्धिक विकास गराइदिन्छ। आर्थिक उन्नतिको बाटो देखाइदिन्छ। कति भने यस्ता ग्रन्थरत्नको अध्ययन मनन गरेर तिनमा दिएका विषयको अनुसन्धान, आचरण, प्रचार गरेर मानिसले तिनबाट उचित लाभ उठाउन सक्ने हुनुपर्छ। यो ग्रन्थ के धनी, के गरीब, के विद्वान्, के आँवद्वान् सबैका निम्ति लाभदायक छ। यसमा सबै वर्गका मानिसलाई काम लाग्ने कुराहरू छन्। यसमा चटककीका निमित्त चटकका प्रचुर साधन छन्। चोरका निमित्त चोरविद्या छन्, ठगका निमित्त ठगविद्या छन्, धामीझाँकीका निमित्त झारफूक औषधिमूलो गर्ने विद्या छन्, बोक्सीहरूका निमित्त अकालाई बिगार हाल्ने, दुःख दिने, सताउने, टुनामुना, मारण, मोहन गर्ने विद्या छन्, गुभाजूहरूको निमित्त तन्त्र, मन्त्र, जन्त्र गरेर बिगार लागुभागुहरू हटाउने विद्या छन्। धूर्तभांड-हरूको निमित्त धुर्त्याई गर्ने, भांडभैलो गर्ने विद्या छन्, मदारीका निमित्त सर्पहरू खेलाउने विद्या छन्। त्यस्तै वैद्य चिकित्सकहरूको लागि वैदाङ्गी गर्ने, चिकित्सा गर्ने विद्या, व्यापारीहरूका लागि वाणिज्यविद्या, कृषि पशुपालनहरू गर्नेका लागि कृषि पशुपालन संबन्धी विद्या, धाईग्रामाहरूको निम्ति बालपरिकर्म, दहीदूधको काम गर्नेका निम्ति दहीदूधसंबन्धी कौशल, वनपति-शास्त्रीलाई वनस्पतिसंबन्धी ज्ञान, बघैचे मालीहरूलाई उद्यानसंबन्धी विद्या, फलफूल सपाने, फलफूल र तिनका वृक्षमा चमत्कार देखाउने विद्या, कबूतरबाजका

निमित्त रंगीन बच्चाहरू निकाल्ने विद्या, कुखुरा लडा—
उनेका निमित्त कुखुरा विजयी गराउने युक्ति, पहलवानका
निमित्त ग्रहलाई पछ्याने विद्या, प्रेमी प्रेमिकाका निमित्त
गूढ लेख, गुप्त चिट्ठीहरू लेख्ने विद्या, व्यवसायीहरूलाई
किसिम किसिमका कृत्रिम केशर, कस्तूरी, हिड,
मरीच, ल्वाड, सुकुमेलहरू तयार गर्ने विद्या, जौहरी,
वाँडा, पुनारहरूलाई नकली सुन, चाँदी, रत्नहरू
बनाउने विद्या, रसायन शास्त्रीका निमित्त रसायन
संबन्धी विद्या सब यसमा पाइन्छ । त्यति मात्र होइन
यसमा पतिव्रतालाई काम लाग्ने विद्या, फुँडीलाई
आनन्द हुने विद्या, कुटुनीलाई चाहिने विद्या, सूडिनीलाई
चाहिने विद्या, बाँझीलाई चाहिने विद्या, सुत्केरीलाई
चाहिने विद्या, मर्दलाई चाहिने विद्या, नामर्दलाई
चाहिने विद्या, गवैयाको निमित्त स्वर खुलाउने
विद्या, विद्यार्थीलाई स्मरण शक्ति बढाउने उपाय,
नराम्रोलाई राम्रो गराउने, राम्रोलाई नराम्रो गराउने,
कालालाई गोरो गराउने, गोरालाई कालो गराउने,
कालो कपाल सेतो गराउने, सेतो कपाल कालो गराउने,
झर्ने कपाल नझर्ने गराउने, नझर्ने कपाल झर्ने गराउने,
बसेको छोतीलाई उठाइदिने, उठेकोलाई बसाइदिने,
मिलेको जोडीलाई फुटाइदिने, फुटेकालाई मिलाइदिने,
सद्दे आइमाईलाई बाँझी गराइदिने, बाँझीलाई पुत्रवती
गराउने, नछुने हुनेलाई नहुने गराउने, नहुनेलाई हुने
गराउने, बूढीलाई तरुनी गराउने र तरुनीलाई बूढी
गराउने, त्यस्तै बूढोलाई तरुनो गराउने र तरुनोलाई
बूढो गराउने, युवतिलाई कुमारी गराउने र कुमारी-
लाई युवति गराउने, लोग्ने मानिसले सुवासिनीलाई
वश गराउने र सुवासिनीहरूले लोग्नेलाई वश गराउने
जस्ता धेरै कुराहरू छन् । फेरि मूसा धपाउने, सर्प
भगाउने, जुम्रा हटाउने, लीखा नपर्ने, मुखको चाया
जान्ने कोठी हराउने, हातखुट्टाको मुसा झर्ने, मुख गोरो
हुने, पसीना नगढ्नाउने, हातखुट्टा कलकलाउँदा हुने
र विविध खानेकुराहरू बनाउने, फलफूलका रस,
अवलेहहरू बनाउने, रूध दहिका परिकार, माछामासुका
परिकार, सुगन्धी भोजन, शरवत, सिकर्नीहरू तयार
गर्ने, पुलाउ बनाउने, थरिथरि रक्सीहरू बनाउने, रक्सी

कडा तुल्याउने, रक्सीलाई पानी सरह तुल्याइदिने
आदि किसिम किसिमका विद्या कलाकौशलहरू यसमा
दिइएका छन् । यसै गरी रक्सी नलाग्ने उपाय, सर्पले
नटोकने उपाय एवं आगो, पानी, शस्त्र, अस्त्र आदिबाट
जोगिने उपाय आदि अनेकानेक विषय यसमा समाविष्ट
छन् जसको पूरापूर वर्णन यहाँ गरेर साध्य हुँदैन ।
तथापि सहृदय पाठकहरूको जिज्ञासा पूर्तिका लागि
यसका मुख्य मुख्य कुराहरूको संक्षेपमा उल्लेखसम्म
भएको छ जो परिच्छेदक्रमानुसार निम्न प्रकार छ—

यसका सात परिच्छेद छन् भनेर पहिले नै भनि-
सकिएको छ, ती मध्ये पहिलो परिच्छेदमा विशेष
गरेर चटकीहरूका निमित्त उपयोगी मणि, मन्त्र, औषधी,
युक्ति, बुद्धि आदिद्वारा सिद्ध गरी देखाइने विविध
कौतुकका विषयको वर्णन छ । ती कौतुकहरू जम्मा
डेढसय जति छन्, जसमध्ये कतिपय हाम्रो यहाँ अझै
कतै कतै प्रचलित छन् । तिनमा गोडा निदाउँदा
गोडाका नापको सिन्को वा छेसको अर्को पट्टिको
कानमा सित्तरे झम्झमाएको हटाउने, हत्केलामा कालो
लाएर चोरको नाम देखाउने, मध्याह्नमा सूर्यको रथ
देखाउने, ऐनामा ग्रहण लागेको देखाउने, दश जना
अघाउने भाग एकै जनाले बुत्याउने, एउटै पानीको
भाँडो कहिले भरी कहिले रिक्तो देखाउने जस्ता
कुराहरू हाम्रो यहाँ कहिलेकाहीं मौकाले देख्न पाइन्छन् ।
यिनका अतिरिक्त यस परिच्छेदमा चुम्बकका योगले
लोहा घुम्ने, शिमलका फूल, कोसाहरू आफै फतफत
झर्ने गराउने, हलेदो र सुहागको योगबाट केसर
देखाउने, टुक्रा पारेर मासु फेरि जोड्ने, सस्युँका गेडा
डढाएर फेरि सद्दे पाने, भूजापातका खोचामा तेल
तताएर तर्कारी ताने, फुरौलाहरू पकाउने, विनाखुराको
खडाउ लाएर घुम्ने, अँध्यारोमा चिट्ठी बाच्ने, हातको
पछाडिपट्टि अक्षर लेखेर हतकेलामा देखाउने, पानीमा
चित्र लेख्ने, केटाकेटीहरूको हातबाट पनि लक्ष्यवेध
(तारो माने) गराउने, बत्ती बालेर त्यसमा रूखहरू
देखाउने, पानी थापेर ल्याएको गाग्रोलाई बोकेको
बोक्यै रिक्तो गराउने, फेदमा लात दिएर रूखका
फल झार्ने, अल्को टुप्पाको फल टिप्ने, पानीमा बत्ती

बालने, बत्तासमा बत्ती बालने, दूध पानीहरूलाई रातो गर्ने र तिनलाई जमाउने, कृत्रिम हात्ती देखाउने, बल्दो आगोको फिलुंगो, जल्दो फलामको टुक्राहरू जिभ्रोमा लाउने, तातो तेलमा हात डुबाउने, गुप्त चित्र र गुप्त अक्षरहरू लेख्ने, द्वारद्वार बलेको आगोमा मानिस देखाउने, आकाशमा थाली अड्याउने, बीच आकाशमा मानिस अड्याउने, चित्र रवाउने, चित्र नचाउने, झरेको माछा बचाउने (कनसुतलो मारेर त्यसलाई बचाउने त हाम्रा केटाकेटी पनि गर्छन्), पानीमा माछाहरू उब्जाउने, एकत्र भेला गराउने, आँपहरू धेरै-सम्म जस्ताको तस्तै राख्ने इत्यादि धेरै योगहरू छन् । यिनमा एक दुइको मात्र अभ्यास गर्न सके पनि सिपालु व्यक्तिले आफ्नो बेकारी हटाउन सक्छ, यदि राष्ट्र नै यस्ता कुरामा अग्रसर हुन्छ भने विश्वमा पहिलो चटकी हुन नसके पनि चीन, अरबपछिको स्थान त यसले अवश्य नै पाउनेछ ।

दोस्रो परिच्छेदमा दुष्टको नियन्त्रण र आफ्नो रक्षाको उद्देश्यले गरिने मारण, मोहन, उच्चाटन आदि विषयको वर्णन छ । यसमा जम्मा पुगनपुग एक सय जति प्रयोग छन् । तिनमा कतिपयलाई हाम्रो यहाँ 'बिगार' शब्दले व्यवहार गर्ने चलन छ । यस्ता बिगार हालने, ती परेका बिगार पत्ता लगाउने र तिनको औषधी गर्ने मानिसको पनि हाम्रो समाजमा कमी छैन । यस्ता प्रयोगको सदुपयोग हुन गएमा समाजलाई लाभ र दुरुपयोग हुन गएमा हानि दुवै हुन सक्छन् । वास्तवमा पुरानो युगमा वेश्याहरूको बढ्दो चकचकी र कुटुनीहरूको अनुचित प्रभावले गर्दा आकुल भएको समाजलाई तिनीहरूको हातबाट जोगाउन दुष्ट कुटुनीहरूलाई सताएर कायल पारीकन वेश्याहरूलाई वशमा ल्याउन यी प्रयोगहरूको उपयोग गरिएको हो । ग्रन्थकारले यसमा एउटा यस्तो रक्सीको वर्णन गरेका छन् जो लागेपछि त्यसै छुट्टैन, जन्मभरी लागेको लाग्यै हुन्छ, यसै गरी यसमा लामो अबधिसम्म झाडाबान्त लगाइदिने । रक्तातिसार गराउने, मुख फकाइदिने, वाक्य बन्द गरेर बोलन नसक्ने गराइदिने, कमर दुखाइदिने, महारोग, खटिरापटिरा

आदि गराइदिने, रक्तप्रदर गराइदिने, बहुलाहा तुल्याइदिने, दिशापिशाब बन्द गराइदिने, गुप्त अंगमा वेदना गराइदिने, मानिसलाई श्याल, कुकुर, काग, गिद्ध आदिको आहारा गराइदिने, स्त्री एवं पुरुषका जननेन्द्रियहरूलाई संभोगका निमित्त असमर्थ तुल्याइदिने, पुरुषलाई नामर्द गराइदिने, स्त्रीको गुप्तेन्द्रियमा आफ्नो मात्र एकलौटी अधिकार गराएर पुरुषान्तर-सितको संयोग असंभव गराइदिने, चोरीबाट जोड खान पल्केकाहरूलाई घटनास्थलमै जोल्ड्याइराख्ने, युवतिका उठेको छातीलाई हातको मुटुठीले समतल तुल्याइदिने, परस्परको मायाप्रीति बिगारिदिने, वैरभाव, द्वेष, मन गर्ने आदि गराइदिने, आपसमा झगडा गराइदिने, गृह कलह गराइदिने, घर उजाडिदिने, मानिसलाई लट्ट्याउने, रातभरीमात्र लठ्ठिने गराउने, कसैलाई त्यसै नचाइदिने, बत्तीका प्रकाशमा नाङ्गै नचाइदिने, कुनै युवतिलाई निर्बाङ्गै गराइदिने, कपाल फुलाएर सेतै पारिदिने, ओठ सेतो पारेर विरूप गराइदिने, कपाल झारिदिने, कसैको घोडै लडाइदिने, घोडालाई अन्धो तुल्याइदिने, अरू हात्तीलाई वश गराउने, हात्ती तुल्याउने, भीमसेन जस्ता पहलवान्को पनि घमण्ड तोड्ने, आफ्नो कुखुरालाई अपराजेय गराउने, जाँड अमिल्याएर, उगालेर बिगारिदिने, रक्सी बेस्वाद पारिदिने, दिगम्बर (नागा) लाई लाजमर्नु गराइदिने, महिलाहरूको फरिया फुस्केर त्यसै खस्ने गराउने, गर्भिणीको गर्भभित्र अवरुद्ध गरिदिने, भान्सामा भएका खाने पिउने कुराहरू तीतो तुल्याइदिने, तथा पानीमा आगो बाल्ने, सर्प, मूसा, लामखुट्टे, उडूस, जुआ, लीखा आदि हटाउने धपाउने जस्ता विषय छन् ।

तेस्रो परिच्छेदमा आर्कांलाई प्रायः दुःख नदिईकन वश गराउने, आफूपट्टि ढल्काउने, मोहनी लाउने आदि उपायहरू बताएका छन् । तिनमा नामबाट वश गराउने, खानेपिउनेबाट वश गराउने योगहरू र वशीकरण तिलक, वशीकरण अञ्जन, वशीकरण धूप, वशीकरण लेप तथा वशीकरण तेलहरू मुख्य छन् । यिनमा स्त्रीले पुरुषलाई वश गराउने र पुरुषले स्त्रीलाई वश गराउने, आफूलाई नहेरि लोभनेलाई आफूतिर ढल्काउने, आफू-

लाई मन नपराउने स्वास्नीलाई आफू नभई एक छिन बस्न नसक्ने गराउने, विरक्तलाई कामोद्दीपन गराउने जस्ता कामशास्त्रीय योगहरू पनि छन् । फेरि तिनैमा स्त्रीपुरुषका विशेष अङ्गहरूलाई विकसित पार्ने, सपार्ने, गाढा गराउने, दृढ गराउने, दुर्गन्धरहित गराउने योगहरू र शुक्रस्तम्भन आदि योगहरू पनि पर्दछन् । धूपमा मुख्य सर्वार्थसिद्धिकर धूप, सौभाग्यसंजनन धूप, चिन्तामणि धूपहरू विशेष महत्त्वका छन् । तिनमा सर्वार्थसिद्धिकर धूपले कार्यसिद्धि गराउने, सौभाग्यसंजनन धूपले सौभाग्य गराउने र चिन्तामणि धूपले केटी वा केटी खोज्न जाँदा बिहाबारीको कुरा मिलाउँदा, क्रयविक्रयहरू गर्दा जहाँसुकै सफलता दिलाउने आदि कुरा बताइएको छ । तेलहरूमा मदनांकुश भन्ने तेल यस प्रकरणको सर्वोत्तम तेल हो, यसले अरू त के जंगली मत्ताहरूलाई समेत स्पर्शमात्रले वश गराइदिन्छ भनी लेखिएको छ । यो सर्वप्रथम महादेवले पार्वतीलाई बताइदिएर पछि शुक्राचार्यले कचलाई सिकाइदिएको तेल हो र यही तेल महादेवबाट मूलदेवले पाउनु भएको हो भनेर यहाँ पनि ग्रन्थकारले मूलदेवको उल्लेख गरेका छन् । यो तेलको प्रशंसा हो । यसै परिच्छेदका अन्त्यमा एउटा यस्तो योगको पनि ग्रन्थकारले चर्चा गरेका छन्, जसको अंजन लगाइदिनाले कस्तै दुष्ट गाई पनि सजिलैसंग वशमा आउँदछन् । यसरी यस परिच्छेदमा जम्मा साठीभन्दा बढी योगहरूको ग्रन्थकारले वर्णन गरेका छन् ।

चौथो परिच्छेद अरू परिच्छेदको अपेक्षा ठूलो छ, यसमा मुख्य आयुर्वेदका शरीरपरिकर्म, प्रसाधन, यौवन, बल, सौन्दर्य आदिको योग क्षेत्र, केशकल्प, विविध रोगको चिकित्सा, गर्भ तथा गर्भिणी संबन्धी विविध विषय, भूतग्रह आदिको विद्रावण, विषनिवारण, गाई भैंसी धोडाहरूका कतिपय रोगको चिकित्सा, महामारी निवारण, परेबासंबन्धी विज्ञान आदि गरेर जम्मा चारसय जति विशेष योगहरूको वर्णन छ । तिनमा विविध प्रकारका औषधि चूर्ण, लेप, तैल, घृत, अंजन, अभ्यंग, नस्य, धूप, वत्ती, जडीबूटी आदिका प्रयोग पर्दछन् ।

विषयीहरूका निमित्त संसारमा सबभन्दा आकर्षक सौन्दर्य नै हुन्छ । (कहिलेकाहीं त यसले मैँ हूँ भन्नेको पनि चित्तहरण गर्दछ) । सौन्दर्य रक्षाको निमित्त पहिलो कुरा त शरीरका सबै अङ्गप्रत्यङ्ग स्वस्थ रहनुपर्दछ । शरीरका बाहिरी अवयवमा शिरको स्थान सर्वोपरि छ र सबैले देखिने गरेर खुला रहने अङ्ग पनि मुख्य यही नै छ । हामीले यसलाई उत्तमाङ्ग भन्ने गरेको पनि यसैले होला । यसको स्वास्थ्य र सौन्दर्यको रक्षा गर्ने मुख्य केश हो । यसकारण ग्रन्थकारले यसमा केशसंबन्धी योगहरूकै पहिले वर्णन गरेका छन् । तिनमा सर्वप्रथम तालु खुइलिने, कपालमा खोइरो लाग्ने जस्ता रोगहरूको चिकित्साका साथ केश उम्रने, बढ्ने, लामो हुने, बाक्लो हुने, चिल्लो हुने, कालो हुने, घुम्रिने, जुम्रा नपर्ने, लीखा हटाउने, फुलेको कपाल कालो हुने, नफुल्ने गराउने, लट्टा नपर्ने, लट्टा फुक्ने र नाना प्रकारका शिरोरोग शमन गर्ने विभिन्न लेप, तेल, स्नानोपकरण, धूप, नस आदिका अमोघ प्रयोग छन् । यसमा कान दुख्ने, कान पाक्ने, गह्लाउने, सानु हुने, लोती सानु हुने आदि समस्त कर्णरोगको शमन गर्ने र कान, कुम, स्तन, पुरुषेन्द्रियहरूको विकास गर्ने योगहरू आउँछन् । यसमा आँखा दुख्ने, घोच्ने, रातो हुने, पाक्ने, डिल सुनिने, परेला झर्ने आदि नेत्ररोग र आँखाको बिमिरा, बादल, छाया, रतौंधी, अन्धो, फूलो आदि नाश गर्ने विविध योग दिइएका छन् । यसका साथै कमलपित्तका निमित्त केही प्रयोग पनि ग्रन्थकारले बताएका छन् । यसै गरी नाकबाट रगत आउने, सुखबाट रगत आउने, ओठ फुट्ने, दाँत दुख्ने, दाँत हल्लने, दाँतमा कीरा लाग्ने, दाह्रा किट्ने, मुख गह्लाउने आदि रोग र मुखको खटिरा, घाँटीको खटिरा आदिको शमन गर्ने सरल योगहरूको वर्णन यसमा गरिएको छ । फेरि मुखको दाद, चाया, दाग, कोठीहरू हराउने र मुखलाई कोमल, उज्वल, कलकलाउँदो, गोरो, राम्री पार्ने चूर्ण, लेप, तैल, घृतहरूको वर्णन पनि यसमा आउँछ जसमध्ये कुनै जाडो महीनामा र कुनै गर्मीमा प्रयोग गरिने छन् । त्यसपछि गण्डमाला, अर्बुद, अपची र अपबाहुक

आदि रोगका औषधीहरू आउँछन् । युवतिका स्तन-मण्डलको आकारप्रकारमा उन्नति ल्याएर त्यसलाई आकर्षक बनाउने जस्ता योगहरू निकै सजधजका साथ प्रस्तुत गरिएका छन् । त्यसपछि प्लीहा, जलोदर, उदर रोग, पेटका कृमि, विद्रधि आदि निवारण गर्ने उपाय बताइएका छन् । त्यसपछि कुष्ठका भेदमा श्वेत कुष्ठ, गलित कुष्ठ, लूतो, मुकेलूतो, खुट्टा फुट्ने, दुभी आदिको उन्मूलन गर्ने प्रयोगहरू र शरीरलाई सुन्दर सुगन्धी गराउने लेप, अभ्यङ्ग, बुकुवा, चूर्ण, औषधी आदि छन् । अग्नि रक्तपित्त, कमलपित्त, पांडुरोग, पीनास, स्वरभेद, श्वास, कास, हिक्का, क्षय, शोष, विविध शूल, विभिन्न अतिसार, ग्रहणी, विसूचिका सब प्रकारको प्रमेह, सूत्रनिरोध आदि हटाउने र बल बढाउने विभिन्न चूर्ण, कल्क, स्वरस, धूप, अंजन आदिको वर्णन छ । यसमा स्वरभेद हटाएर मधुर तथा कोमल गला तुल्याउने योग पनि छ । फेरि शर्करा, पत्थरी, अण्डवृद्धि, नररोग, मन्मथरोग, अर्श, भगन्दर जस्ता घीनलाग्दा रोगहरू शमन गर्ने सरल योगहरूको वर्णन पनि यसमा गरिएको छ । जसमा अर्शका अंकुरहरू, पत्थर, कर्मकालहरूलाई खसाल्ने निकाल्ने उपायहरू पनि पर्दछन् । यसैगरी यसमा छर्दी, तृष्णा, विभिन्न ज्वर, सान्निपात ज्वर, विवध विषम ज्वर, दाह, मुर्छा, हृद्रोग, वातरक्त, एवं उरुस्तम्भ, मन्यास्तम्भ, लघनीवात, अस्थिभंग आदि हटाउने र निद्रा लगाउने, अग्नि बढाउने, भोक लगाउने जस्ता किसिमकिसिमका योगहरू र हातखुट्टा फुटेका, हातखुट्टाका मुसा, ठेला, आगोले पोलेको, भलायो उच्छेको, काटेको, चोटपटक लागेको, रगत बग्ने, घाउ खटिरा, सैन, हात हतियारका टुक्रा अड्केको, छेस्का कांडाहरू बिझेको, दबेको, खील गाँठाहरू सबैको उपचारका योगहरू र घाउ पलाउने, रगत थामिने, घाउ नपाक्ने, गराउने जस्ता योगहरू सब यस परिच्छेदमा दिइएका छन् । फेरि छारे रोग, भूत, प्रेत, पिशाच ब्रह्मराक्षस, बोक्सीहरू लागेको, थरीथरीका सप, विच्छीहरूले टोकेको, धतूराको विष, जीवजन्तुका नङ्गा दाह्लाहरूको विष, मूसा, माछा, भ्यागुता, माहुरी, बारुलो आदिको विष, बहुलाहा

कुकुरको विष, बिफर आदिको शमन गर्ने योगहरू यसमा आउँछन् । यसैगरी महिलाहरूको प्रदर, रक्त प्रदर, रक्त गुल्म, रजनिरोध आदि हटाउने योगहरूको वर्णन गरेर ग्रन्थकारले यसमा मासिक धर्म प्रवृत्त हुने, गर्भ धारण हुने, कहिल्यै गर्भ नरहनेलाई पनि गर्भ रहने गराउने, गर्भ पुष्ट हुने, गर्भ अड्ने, नतुहिने, नबिग्रने गराउने र भित्रबाट रगत आउने बन्द गर्ने, शीघ्रप्रसव एवं सुखप्रसव गराउने, गर्भपात गराउने, गर्भपातबाट हुने वेदना हराउने, साल ज्ञान, मरेको गर्भ खसाल्ने आदि योगहरू र गर्भ नरहने गराउने, योनिशूल हरण गर्ने, सूतिका रोग हटाउने, थुनिलो हराउने, खील ज्ञान, दूध आउने गराउने, दूध बढाउने, बढेको पेट घटाउने, कमर सानु गराउने, कटि बसाल्ने पाठेघर सरेको फर्केको वा निस्केको ठंगानमा राख्ने, प्रसवबाट शिथिल भएका अंगहरू कस्ने, गाढा सुकुमार गराउने, दुर्गन्ध वैषम्य च्यापच्याप लाग्ने जस्ता दोष हटाउने, कन्याकेटी गराउने, रोमरहित गराउने जस्ता विभिन्न लेप, धूप, औषधी, तेलहरूको यसमा वर्णन पाइन्छ ।

फेरि यसमा ग्रन्थकारले केटाकेटीहरूको विकासका निमित्त उपयोगी केही विशेष योगहरू छुट्टै दिएका छन्, यसमा पहिले गर्भको सुरक्षा र परिपोष हुने उपाय बताएर जन्मेपछि विष, व्याधि, भूत, ग्रह, सकल उपसर्गहरूबाट जोगाउने उपाय, बालकहरूलाई मेधावी श्रुतधर, सुन्दर, बुद्धिमान् बलिष्ठ गराउने योगहरू, दांत निस्कने बेलाको कष्ट निवारण गर्ने योगहरू, आँखा, शिर, पेटका कतिपय रोग नाश गर्ने योगहरू, अतिसार, छर्दि, तृष्णा आदि हटाउने योगहरू एवं बालोपयोगी स्नानद्रव्य, अभ्यङ्ग, तैल, चूर्ण आदि बताएका छन् । यसै प्रसंगमा उनले यहाँ बुढ्याइ हटाएर मानिसलाई यौवन, बल, बुद्धि, मेधा र पूर्ण आयु प्राप्त गराउने र आँखा, नाक, कान, आदि इन्द्रियहरू तेजिला चनाखा तुल्याउने विविध योगहरूको रोचक वर्णन गरेका छन् ।

यसका अतिरिक्त ग्रन्थकारले यहाँ गाई घोडाहरूसंग सम्बन्ध राख्ने केही योगहरूको पनि बयान गरेक

छन् । त्यसमा दुइ वर्षकै बाच्छीलाई कंलाउने गराउने, साल सजिलो संग झर्ने गराउने, बाच्छो नहेर्ने माऊ-लाई बाच्छो चाट्ने गराउने, बाच्छो नभएकी गाईलाई आर्काको बाच्छो वा हुङ्गाहरू नै भए पनि चाट्न लाएर दूध पघाने गराउने जस्ता योग र गाईभैसीका घाउ खटिराबाट कीराहरू झार्ने, घाउ पलाउने, मुखको रोग हटाउने र महामारी हटाउने, गोठबाट ज्वरो धपाउने, दूध नौनीहरू जोगाउने, तिनमा कसैको आँखा नलाग्ने गराउने र नौनी पभ्लेर नबिलाउने गराउने आदि योगहरूका साथै अन्धो घोडाको उपचार, पानीफोका, चिलाउने आदि हराउने योग, बछेडा मनपर्ने गराउने योग र परेबाका बदामी सञ्जा आदि बच्चा निकाल्ने योगहरू पनि दिएका छन् ।

हाम्रो यहाँ गाईहरूको महामारीमा गैडाँको मूत प्रयोग गर्ने चलन छ, तर यहाँ ग्रन्थकारले हात्तीका मूतको उक्त संबन्धमा प्रयोग लेखेका छन् यो विचारणीय छ ।

पाँचौ परिच्छेदमा शौकीन व्यक्तिहरूका लागि विशेष उपयोगी सुगन्धी द्रव्यहरू तयार गर्ने र जलवास, पटवास, मुखबासहरू गर्ने विधि बताइएको छ । यस्ता वस्तुहरू भनेको वेलासा सदाकाल सर्वत्र सबैलाई उपलब्ध हुन गाह्रो पर्ने र कतिको आर्थिक लाभमा उपयोग समेत हुने भएकोले होला ग्रन्थकारले केही सुगन्धी द्रव्य कृत्रिम तयार गर्ने तरीका पनि यस ग्रन्थमा बताएका छन् ।

सुगन्धी द्रव्यको मुख्य उपयोग शरीरलाई सुगन्धी गराउनामा हुन्छ । त्यसमा कुनै साक्षात् शरीरलाई सुगन्धी गराउने र कुनै पानी, खाने पिउने कुरा, लुगाहरू सुगन्धी गराएर तीद्वारा शरीरलाई सुगन्धी गराउने छन्, त्यस्तै कुनै सर्वाङ्ग शरीर सुगन्धी गराउने र कुनै खानेमुख, शिर आदि अवयवविशेष मात्र सुगन्धी गराउने पनि छन् । तिनमा पनि आफूलाई कुनचाहिँ द्रव्यको वा फूलविशेषको सुगन्ध मन लाग्छ त्यसलाई लुगा पानी आदिमा संकमण गराएर उपभोग गर्न सकिने उपाय पनि यहाँ दर्शाइएको छ ।

यसमा सर्वप्रथम पानीहरूमा कपूर, गुलाब आदि-को सुगन्ध सार्ने जलवास योगहरू दिएका छन् र त्यस्तो सुगन्धी पानी खाएर, त्यसमा नुहोएर शरीर सुगन्धी हुने कुरा पनि ग्रन्थकारले बताएका छन् । यसै सिल-सिलामा चम्पास्नान, विद्याधरवल्लभस्नानहरूको पनि यहाँ उल्लेख गरिएको छ । यसका साथसाथै मुख वास्ना आउने गराउन दतिउन, गोली आदिका मुख-वासयोग यहाँ बताएका छन् । यसै गरी सुगन्धी तेल बनाउने, तेलमा रंग दिने, कपूर, चाँप, बेली, चमेली, जाई, जूही, कमल, वकुल, गुलाब आदिको तेल बनाउने विभिन्न ऋतुका निमित्त पचयोगी तेल तयार गर्ने जस्ता योगहरू पनि यसमा पाइन्छन् । फेरि यसै गरी शरीर सुगन्धी गराउने, रोगन राम्रो गराउने, बुकुवा, स्नानद्रव्य आदि पनि यसमा आउंदछन् । यसमा आफ्ना कोठा, शरीर, लुगा, कपडाहरूलाई सुगन्धी गराउने, मलयानिलधूप, कलहंसधूप, अप्स-राधूप, लोकवल्लभधूप, केसरधूप, अगुधूप जस्ता विभिन्न धूपहरूको र विभिन्न सुगन्धी बत्तीहरूको वर्णन छ । त्यस्तै भिन्न भिन्न ऋतुमा प्रयोग गरिने भिन्न भिन्न सुगन्धी लेप, मुखमा लाउने सुगन्धी वर्णकहरू एव गुलाब-जल, केबडाजल जस्तै चमेलीजल, कमलजल, वकुल-जल, करवीरजलहरूको र केही सुगन्धहरू बनाउने विधि यसमा पाइन्छन् । शरीरको दौर्गन्ध्य हटाउने विधि पनि यसमा छन् ।

यसमा श्रीखण्ड, कपूर, कस्तूरी, कूट, त्वांग, सुकुमेलहरूका योग पनि ग्रन्थकारले बताइदिएका छन्, यसै प्रसंगमा ग्रन्थकारले बेली, चाँप, केतकी आदिको द्रव निकाल्ने, चाँपको रस नबिग्रिने गराएर राख्ने तरीकाहरू पनि यसमा दिएका छन् । यसमा सुगन्धतेलमा दिइने धूपवासको वर्णन प्रसंगमा ग्रन्थ-कारले, “यवनले बताएको धूपवास”, भनेर यवनको पनि उल्लेख गरेका छन् ।

ग्रन्थकारले यस परिच्छेदको प्रारम्भमा आफूले बडेबडे बुजुगहरूका विभिन्न ग्रन्थशास्त्रहरू हेरेर तिन-बाट यो परिच्छेद लेखेको हुँ भनेका छन् । तर यिनले भनेका शास्त्रहरू अहिले पाइँदैनन् केवल शाङ्गधर

जस्ता एक दुई जना सुभाषितकार र केही तन्त्रकार-हरूले आफ्ना ग्रन्थमा यस्ता गन्धशास्त्रहरूको उल्लेख-सम्म गरेर नमूनाका रूपमा दुई चार प्रयोग उद्धृत गरेको पाइन्छ ।

छैटौं परिच्छेदमा मुख्य दुई प्रकरण छन्, पहिलो उद्यानसंबन्धी र दोस्रो आहारसंबन्धी । उद्यानसंबन्धी विधिमा सर्वप्रथम क्षेत्रपरीक्षा, क्षेत्रको संस्कार, बिरुवाका बीचमा छोड्ने ठाउँको मान, बीजसंस्कार, बिरुवा उमाने तरीका, रोप्न हुने बिरुवा, रोप्न नहुने बिरुवा, सेचनविधि, ऋतु ऋतुमा भिन्न भिन्न प्रकारले सेचन, समय समयमा बिरुवाको हेरबिचार, कीराफट्याङ्गा, हावा, पानी चट्याङ् (बज्), आगो, रोग, अजीर्ण आदिबाट तिनको रक्षा गर्ने उपाय, तुसारो, हिमपात, असिनाहरूको रोकथाम, फलफूलका बिरुवाहरूलाई लहलह पार्ने योगहरूको वर्णन गरेका छन् । यस प्रसंगमा नानाप्रकारका धूप, मलको रूपमा प्रयोग गरिने तेल, कुणप जलहरूको पनि चर्चा गरिएको छ । साथै फूलहरूमा सुगन्ध चढाउने, बिरुवा-हरूलाई लहराको रूप दिने, फलफूलहरूलाई सुगन्धी, बाह्रमासे गराउने, नपाक्ने गराउने, बेदाना गराउने, बृहद् आकारको गराउने, एउटा बिरुवामा अर्कै फल फलाउने, फलफूललाई सुगन्धी तुल्याउने, गुलियो तुल्याउने, भुइँबाट उम्रदै फूलका साथ उम्रने, केराका बोटमा दाडिम, आंपहरू फलाउने, कुभिंडाका लहरामा भंटा फलाउने, करवीरलाई लहराको रूप दिने जस्ता विचित्र-विचित्रका योगहरूको यसमा वर्णन पाइन्छ । यसले उद्यानका शौकीन पेशेवर माली बघैचेहरूलाई ठूलो लाभ हुने उपायहरू देखाएको छ ।

आहारविधिमा मद्यहरूको विधान, मद्यलाई सुगन्धी बनाउने तरीका, बिप्रेको माँदरालाई सपाने जुक्ति, मासुका विविध प्रकार, मछाका परिकार, पुलाउ तयार गर्ने विधि, बेसवारहरूको विधान, नानाप्रकारका भुजा, पायस, दहिभुजा आदिको बयान, अन्न सुगन्धी गराउने उपाय, बेसनहरू तयार गर्ने तरीका, बेसन मिलाएर पकौडीहरू बनाउने तरीका, नाना प्रकारका घेवर, मालपूवा, लड्डूहरू बनाउने तरीका, दूध दहिका

संस्कार, असल असल सुगन्धी दहि तयार गर्ने विधि, तुरुन्त दहि जमाउने विधि, दुग्धाकार पेयहरू तयार गर्ने तरीका, सिकनीहरू बनाउने आदि विधि छन् । त्यसपछि फलफूलहरूका अवलेह (जाम) हरूका विधान, नाना प्रकारका शरबत (पेय) बनाउने तरीका, उक्त अवलेह, पेय, सिकनीहरू सुगन्धी गराउने धूपवास योगहरूको वर्णन, फलफूलहरूलाई द्रवरूपमा परिणत गर्ने तरीका, गर्मीमा पानी शीतल गराउने तरीका, कांजिकहरू बनाउने तरीका, बारा, फुलौगहरू बनाउने तरीका, सत्तू बनाउने तरीका, एवं घिउको संस्कार, घिउ शुद्ध गर्ने तरीका, कृत्रिम घिउ बनाउने, (मिश्रित घिउ बनाउने) तरीका आदि सबै यस परिच्छेदका विषय हुन् । यसका विषय शौकीनहरू, हलुवाईहरू, होटेलवालाहरूलाई विशेष उपयोगी छन् ।

यिनमा उद्यानविधिमा जम्मा एक सय जति नाना प्रकारका योगहरू छन्, अहारविधिमा डेढ सय जति छन्, दुवैको मिलाउदा यो परिच्छेदमा जम्मा अठ्ठाइस सय जति प्रयोग हुन्छन् ।

सातौं परिच्छेदमा नाना प्रकारका कृत्रिम चीजहरू बनाउने विधान, धानुवाद, सिद्धबिद्याहरूका विषय छन्, यसमा पहिले हिंगुल, चिर्डीहिंगुल, समुद्रफेन, आदि बनाउने विधि छ, त्यसपछि मरीच, बिरेनून, सिधेनूनहरू बनाउने विधि, शीलाजित, हिग, मनःशिला, रांड आदि बनाउने युक्तिहरू दिइएका छन् । त्यसपछि मुगा, मोतीहरू बनाउने विधि, सुन बनाउने विधि, पारोको संस्कार, पारोको जारण मारण आदि संस्कार, अभ्रक र अरू धातुहरूलाई पानी बनाउने उपाय आदिको वर्णन छ । अनि यसैमा मानिस अदृश्य हुने, भूगर्भगत संपत्तिहरू पत्ता लगाउने, भूतहरू देखिने, निद्रामा पनि सुत्ने गराउने जस्ता नाना प्रकारका योग र नेल हतकडीहरू चुंडाल्ने, बन्दीलाई मुक्त गराउने, दिव्यस्तम्भनहरू गर्ने, धान्यवृद्धि गराउने, क्षुन्नवृत्ति गराउने, शीत निवारण गर्ने, वादविवादमा विजयी हुने, शस्त्रनिवारण गराउने आदिको वर्णन यसमा गरिएको छ । यस्ता योग यस परिच्छेदमा जम्मा १२५ जति छन् ।

प्राचीन नेपाल

यस प्रकार यस ग्रन्थमा जम्मा बाह्र सयभन्दा बढी योगको संग्रह छ। यी योग सबै नै सिद्ध तथा अनुभूत छन् । यो कुरा ग्रन्थकारले शुरुमै बताएका छन् । यस्तो ग्रन्थरत्नको कति महत्त्व छ भन्ने कुरा नेपालीहरूले अघि नै बुझेका थिए जसको फलस्वरूप हाम्रा पुस्तकालयहरूमा यो अज्ञसंम सुरक्षित रहिआएको छ । वीरपुस्तकालयमा यसका ६ प्रति छन्, राष्ट्रिय पुस्तकालयमा दुई प्रति, तिनमा एक दुई प्रति बाह्रौं शताब्दीतिरका पनि छन् । यी सबै प्रति कोही

पूर्ण, कोही अपूर्ण र प्रायःअशुद्धिबहुल छन् । यसको प्रकाशन सर्वप्रथम मद्रासबाट भएको थियो तर, उक्त प्रकाशन आद्यन्तरहित तथा ज्यादै अशुद्ध र हाल अप्राप्य समेत भएकोले हाल यसको उपयोगितालाई ध्यानमा राखेर वीरपुस्तकालय तथा राष्ट्रियपुस्तकालयका प्रतिहरूका आधारमा यसको सम्पादन कार्य वीरपुस्तकालय (राष्ट्रिय अभिलेखालय) बाट धमाधम प्रारम्भ गरिसकेको छ ।

